

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Seyru Sülûk Anlayışı

ABDURREZZAK TEK

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Cehâletten bilgiye, kötü ahlaktan güzel ahlaka ve kendi vücûdundan Hakk'ın vücûduna doğru manevî ve kalbî bir hareket olarak tanımlanan seyr u sülûk kavramı, tasavvuf kültüründe ahlakî eğitimi ifade eden temel terimlerden biridir. Bütün mistik hareketlerde olduğu gibi tasavvufta da bu yolculuğun tabiî neticesi olarak bir kademeleşme, basitten mürekkebe, iyiden mükemmele doğru bir tekâmül söz konusudur. Bu tekâmülü gerçekleştiren sufîye “sâir, seyyâr, sâlik” gibi isimler verilir.¹

Tasavvuf ve tarikata giren kimsenin manevî eğitimini tamamlayıncaya kadar takip ettiği söz konusu süreç için meşhur olan tasniflerden biri şöyledir:

1. Seyr ilallâh/Allah'a seyr: Nefis mertebesinde Hakk'ın varlığına doğru olan seyirdir. Seyrin ilk mertebesinin nihâyeti, vahdeti örten kesret perdesini kaldırmaktır.
2. Seyr fillâh/Allah'ta seyr: Hakk'ın sıfatlarıyla ile vasıflanıp ahlâkıyla ahlaklanmak sûretiyle “ufuk-ı 'alâ” ya ulaşmaktır. Bu seferin nihâyeti, vâhidîyyetdir ki, bu sayede sâlike ledünnî ilimler keşfolunur.
3. Seyr ma'allâh/Allah'la seyr: Zâhir ve bâtın ikiliğinden kurtularak velîliğin sonuna ulaşmaktır. Şâyet sâlikten kesret lekesi tamamen silinmezse bu makâma “kâbe kavseyn” tamamen yok olursa “ev ednâ” adı verilir. Üçüncü seyirden sonra bütünüyle ilahî lütuf ve seçime (istafâ) dayalı olarak pek az müntehîye nasib olan bir dördüncü seyr vardır.
4. Seyr 'anillâh/Allah'tan seyr: Tâliblerin ve irşâda layık olanların irşâdı için mahvdan sonra sahve, cemden sonra farka, fenâdan sonra bekâyaya dönmektir. İlk iki seyr ile velîlik makâmına, son ikisi ile de mürşîdlik yetkisine ulaşılır.²

Azîz Mahmud Hüdâyî Camiinden genel görünüm

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin bakışıyla ele aldığımız seyr u sülûk mertebeleriyle ilgili bu çalışmamız, onun daha çok *Merâtibü's-Sülûk* adlı eserine dayanmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla risâlenin biri İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Arapça Yazmalar 2957/3 numarada, diğeri de Hacı Selimağa Kütüphanesi, Hüdâyî 274 nolu kayıtta olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır. Farklı tarihlerde istinsah edildiği anlaşılan her iki nüshanın, hem müstensihlerinin ifadelerinde hem de kütüphane kayıtlarında Hüdâyî'ye ait olduğu belirtilmektedir. Söz konusu eserin bizim için dikkat çeken yönü, XV. yüzyıl Zeyniyye tarikatı³ sufilerinden Abdüllatîf Kudsi'nin (öl. 856/1452)⁴ sülûk mertebeleriyle ilgili *Tuhfetü'l-Vâhibi'l-Mevâhib* adlı eserinin ilk bölümünün muhtasarı görüntüsünü vermesidir. İşaret ettiğimiz bu benzerliği göstermek için Kudsi'nin mezkur eserine de dipnotlarda yer vereceğiz.

Hüdâyî'ye göre yukarıda ana hatlarıyla anlatılan seyr u sülûkun gerektiği şekilde hasıl olabilmesi için sâlikin kevnî ve ilahî sıfatlarla vasıflanarak her türlü itibardan, taalluktan ve nefisinden tamamen fenâ bulması gerekir. Sâlik işaret edildiği üzere makâmları aştıktan ve her bir makâmdaki kemâlini tamamladıktan sonra en yüksek manevî mertebeye olan marifet ve müşâhede derecesine ulaşır. Bu açıdan bakıldığında sülûkun tamam olması, seyr yoluyla değil makâmlara ulaşmakla olur. Çünkü hem dünyada hem de âhirette seyr fillâhın sonu yoktur. Sâlik nereye ulaşırsa ulaşınsın, mübtedî gibidir. Zira Hakk'ın zât, sıfat ve ef'âlinin nihâyeti bulunmamaktadır; ve her müşâhede edilenin ötesinde müşâhede edilecek şeyler mevcuttur.⁵

“Allah'a giden yollar yaratıklarının nefesleri sayısındadır” cümlesini zikretmekle birlikte Hüdâyî, tarîkat yolunda seyredenleri başlıca üç kısma ayırmıştır:

1. Sülûk-ı âmm: Oruç, namaz, hac ve zekat gibi zahirî bedensel ibadetlerle seyr edenler. Bunlar sâlih ve ahyâr sınıfındandır.
2. Sülûk-ı hâss: Nefis ve kalplerini kötü huylardan arındırdıktan sonra (tezkiye) güzel vasıflarla süsleyerek (tahallî) batınî amellerle meşgul olanlar. Bu kişiler evliyâ ve ebrârdandır.

3. Sülûk-ı ahâssü'l-hâss: Hakk'a mahabbetle seyretmek ve O'na cezbe ile uçmak gibi manevî amellerle seyirlerini gerçekleştirenlerdir. Sâdık ve şuttârlar bu sınıftandır. Üçüncü grubun diğerlerinden farkı, ilk iki gruptakilerin nihâyette ulaştıkları mertebeye, onların bidâyette ulaşmalarındır.⁶

Mutlak Varlığın tecellî sürecinde çeşitli mertebelerden geçerek (nüzûl) âlemi vücûda getirmesi Varlık mertebeleri olarak ifade edilirken her varlığın aşağıdan yukarıya doğru (urûc), yani kesretten vahdete doğru seyr ederek Mutlak Vücûd'a ulaşmasına da seyr u sülûk mertebeleri adı verilmiştir. Söz konusu mertebeler farklı sayı ve gruplarda ele alınmakla birlikte Hüdâyî, incelediğimiz risâlesinde sadece nefis mertebesine işaret etmekle yetinmiş,⁷ öte yandan *Vâkıât* adlı eserinde ise tabiat, ruh, sırr olmak üzere diğer makâmlardan da bahsetmiştir.

Nefs Mertebesi

Sülûk mertebelerinin ilki kabul edilen bu mertebeyi aşabilmesi için sâlikin, nefsinin ve özelliklerini bilmesi gerekir. Bedene bırakılmış, latîf, karanlık ve cansız (câmid) bir şey olan nefis, belirli bir süreç içinde çeşitli feleklerden ve varlık mertebelerinden geçip kesâfet ve madde âlemine ulaşmıştır. Bu nüzul, nefsin karanlık ve madde âlemine inişini temsil etmektedir.⁸ Bununla birlikte nefis, uğradığı her aşamada belirli bir özellik ve tesir olarak gittikçe daha karanlık hale gelmiştir.

Nefsin bu şekildeki nüzûlü sadece kesâfet ve madde âleminde ortaya çıkması demek değil, ezeli ilim âleminde bilmiş olduğu şeyleri de unutmaya anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle, nefsin içine düştüğü madde âleminin, onun ezeli bilgisinin arasına girmesi demektir. Nefsin ezeli bilgiyi unutmaya gibi, bu bilgiye ulaşması da aynı aşamalarla gerçekleşir ki bu sürece, birincinin mukabili olarak "*urûc* (yükseliş)" adı verilir. Söz konusu süreçte nefis, şehâdet âlemine geldiği nüzûl yolunu takip ederek, ilk mertebedeki aslî hâline ulaşmaya çalışır.⁹ Hiç kuşkusuz bu mertebeye ulaşmak da, belirli yöntem ve temrinleri gerektirir. Hüdâyî, aslına dönüş sürecinde nefsi üç kısma ayırmıştır:

1. Avâmın nefsi/nefs-i 'âmm; nefsi'l-emmâre: Tabii ve şehvî şeylere arzu duymak, ilahî emir ve yasaklara karşı olmak, onun en belirgin özelliğidir.
 2. Seçkinlerin nefsi/nefs-i hâss; nefsi-i levvâme: Kendisini hatalarından dolayı ayıplayan nefis.
 3. Seçkinlerin seçkinlerinin nefsi/nefs-i ehassu'l-hâss; nefsi-i mutmainne: Kötü fiil ve davranışları terketmek suretiyle nefsin Hakk'a karşı mutmain olmasıdır.¹⁰
- Süfîler, bütün varlıklar ile İlahî Zât arasında bir münasebetin olduğunu kabul ederler. Ancak söz konusu münasebet, bazı arızî durumlar nedeniyle ortadan kalkar veya işlevsiz duruma gelir. Nefis ile Zât arasındaki bu ilişki de nefsin te-nezzülü sebebiyle işlevsiz kalmıştır. Şu halde, nefsin kemâle erdirilmesi ve süfîlerin belirledikleri yöntemlere göre madde âleminin kirlerinden arındırılması, işaret edilen bağın fiilî hâle getirilmesi ve netice vermesinin yegane yoludur. Bu

süreç tamamlandığında artık nefis ile Hak arasındaki ilişki bilkuvvelikten bilfiil hâle gelir. Buna göre seyr u sülûk adı verilen bu süreçte, nefis değişim yaşayarak şehâdet âleminde var olmadan önceki hâline döner. Ancak bunun gerçekleşebilmesi için müridin tarikata kabulündeki en önemli şart ve sulûkunun ilk basamağı olan tevbe eşiğinden geçmesi gerekir.

Hüdâyî'ye göre **tevbe**, şehvânî ve bedenî arzuların ifadesi olan nefisten kurtulmak ve bütünüyle Allah'a yönelmektir. Manevî veya ikinci doğum olarak adlandırılan böyle bir tevbede, sâlikin dinî bilinç, kesin bir kararlılık, müessir bir vicdanî duyarlılık ve Allah'a karşı iştihak taşıması gerekmektedir. Buradaki tevbenin manası sadece eski günahlardan kurtulmak ve istiğfar etmek değil, bilakis hedef ve amaçları açısından sâlikin önceki tecrübelerinden farklı olarak yeni bir hayata samimiyetle girmesidir. Bu nedenle içinde günaha dönebilirim duygusu besleyerek veya terketmeye kesin karar vermeden günah işlemeyi bırakan kişi, tevbe etmiş olmaktan ziyade günahattan kaçınan (mümteni') kimse olarak değerlendirilmiştir. Zira tevbenin ilk adımını, günahların çirkinliği, ilahî cezanın ağırlığı ve nefsin acziyetini düşünerek tekrar aynı günahı bilerek işlememektir.¹¹

Sufilerin üzerinde önemle durdukları diğer bir husus da nefsin mahiyeti meselesidir. İhtilaf ettikleri bu konuda bazıları, nefsin rûh gibi bedeni ayakta tutan bir cevher olduğu görüşünün benimserken bir kısmı da hayatın bedenle kâim olması gibi, nefsin de bedenle kâim bir araz olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bununla birlikte, ittifak ettikleri husus, nefsi tanımanın (*marifetü'n-nefs*) sonunun olmadığıdır.¹²

Nefis kendisindeki ezeli bilgiyi unutup, cehâlet, karanlık ve zulmet içinde kalınca kötü ahlâkın mahalli olmuştur. Buna göre onun en belirgin özelliği, kötülüğü emredip, doğruluktan sapması ve saptırması; şerri sevip, hayırdan hoşlanmamasıdır. Dolayısıyla müridin öncelikli olarak dikkat etmesi gereken şey nefsinin, nefsinin hile ve tuzaklarını bilmesidir. Lüzumsuz ve gereksiz şeyleri elde etmeyi istemesi ve hevâsının peşinde koşması onu bundan alıkoyar. Nefsinin tanıma aşamasından sonra zühd, takva, zikir ve murakabe ile nefsinin ateşini ve nurlarını ortaya çıkarır. Bu nurların şiddetlenmesi ve güçlenmesi ile de nefis bütün örtülerinden sıyrılır. Böylece artık sâlik, nefsinin irâdesini, desîselerini, hilelerini, kusurlarını ve hareket yollarını bilir ve bu bilgisi ile onu kötü sıfatlardan temizleyip iyi sıfatlarla tezyîn etmeye çalışır.¹³

Bahsedilen tezyîni gerçekleştirme aşamasında sufimiz, seyr u sülûkun en önemli ritüelleri arasında saydığı **zikrin**, hangi şartlara uyarak nasıl yapılması gerektiğini şöyle tarif etmiştir: Sâlik, *Lâ ilâhe illallâh* kelimesini diliyle zikrederken ezmâna mutabık olarak aynı anda manasını da gönlünden geçirmelidir. Başlangıçta dünya ile ilgili havâtırı gidermek için *Lâ ma'bûde illallâh*; ortalarda âhîret havâtırını yok etmek amacıyla *Lâ matlûbe illallâh* ve sonda da mâsivâyı gidermek maksadıyla ihsânın manasını zihinde hazır ve canlı tutarak *Lâ mevcûde illallâh* zikredilmelidir. Bu hâldeyken sâlik, bütün ahvâlinde Hakk'a yönelir, sıdk ve ihlâsa sarılarak nefsi için nefsinden kurtuluşu umut eder.⁵¹⁸ Sufimiz burada özellikle zikrin birbirine bağlı iki yönüne dikkat çekmektedir. Birincisi, dilin mezkûru ifadesi, yani telaffuz etmesi ve konuşması; ikincisi de icrâ-yı zikir es-

nasında mananın düşünülmesidir. Bu yönden bakıldığında zikir, bütün kalbî amelleri kapsayan bir ameliye durumundadır. Çünkü hakikî anlamda Allah'ı zikreden ve bu esnada tüm fiil, söz ve hatıralarını murakabe edenin zikri, kalb amellerinin çıkış yeri veya bu amellerin birleşimidir.

Allah sevgisiyle kalbi dolan sufi, Hakk'ı çokça tefekkür eder, bütün melekelerini sadece O'na yöneltir, kalbini başkasıyla meşgul etmez, zikriyle ünsiyet eder ve ayrı kalma korkusundan dehşete kapılır. Bu hâldeyken zikrîn alevleri kalbinde zuhûr etmeye başlar, orada bir iz bırakır ve giderek bütün kalbi kaplar; böylece mezkûrun (Hakk'ın) yüceliğine layık olmayan her şeyi yakar ve yok eder. Kötü vasıfları yok eden alevlerin ardından, güzel sıfatlarla kalbi bezeyen Hakk'ın nûru ortaya çıkar.¹⁵

Öte yandan sâlik, makâm-ı nefsten makâm-ı sırâ seyri sırasında aynı zamanda fenâdan bekâ mertebesine de ulaşmış olacaktır.¹⁶ Bu açıdan nefis makâmı, fenânın ilk derecesine tekâbül etmektedir. Sufîmizin ifadesiyle mürîd, nefsinin kötü vasıflardan tasfiye edip iyi sıfatlarla süsledikten, ubûdiyete yönelip rubûbiyetle çekişmeyi terk ettikten sonra kazandığı tefvîz ve tevekkül hâliyle kendi irâdesini Hakk'ın irâdesinde yok etmiş olur. Fenâ'nın ilk mertebesine işaret eden bu makâmda sâlikin basîreti aydınlanır; nefsinin ağır basan ayıplarını, yakaza veya uyku hâlinde iken daha çok hayvanî şekiller olmak üzere sembolik olarak görür.¹⁷ Hüdâyî'nin geniş bir şekilde yer verdiği bu semboller şunlardır:¹⁸

“Anne, zevce ve cariyeye, nefs-i şehvâniyenin sıfatıdır ve annenin şefkati, eşin sevgisi gibi şeyler nefs-i şehvâniyenin kuvveleridir. Dünya bazen câriye sûretinde, çocuklar da ameller sûretinde görünür. Kadı ve vezîr ise akılın sıfatıdır ve hükmetme, iş bitirme gibi bu ikisi ile ilgili şeyler akıl kuvvelerini ifade eder. Hür ve süt emen çocuklar, kalbin sıfatıdır. Beyaz köleler, ruhun kuvveleridir. Bu köleler güzel ve yakışıklı olup on yaşına kadar veya on yaşının üstünde iseler, ister hür veya ister köle olsunlar meleklerin sıfatıdır. Cinler bu kölelerin suretinde genç, orta yaşlı veya yaşlı olarak görünürler ve bütün bunlar kalbin kuvveleridir. İhtiyarların görülmesi riyasete delâlet edebilir. Zimmet ehlinin çocukları, azap melekleri suretinde gözükürler. Onlardan gençler, orta yaşlılar ve ihtiyarlar ister erkek veya isterse dişi olsunlar nefisteki gizli şirkin sıfatıdır. Düşmanlar (ehl-i harb), her türlü maksudun karşısındaki engel niteliğindedir. Müslüman kadınlar ise, dünyanın sıfatıdır. Bakireleri ise, tarikat ve gaybden kalbe gelen tarikat ilimlerinin sıfatıdır. Siyah köleler ise, şehvani nefsin (nefs-i şehvâniyye) kuvveleridirler.

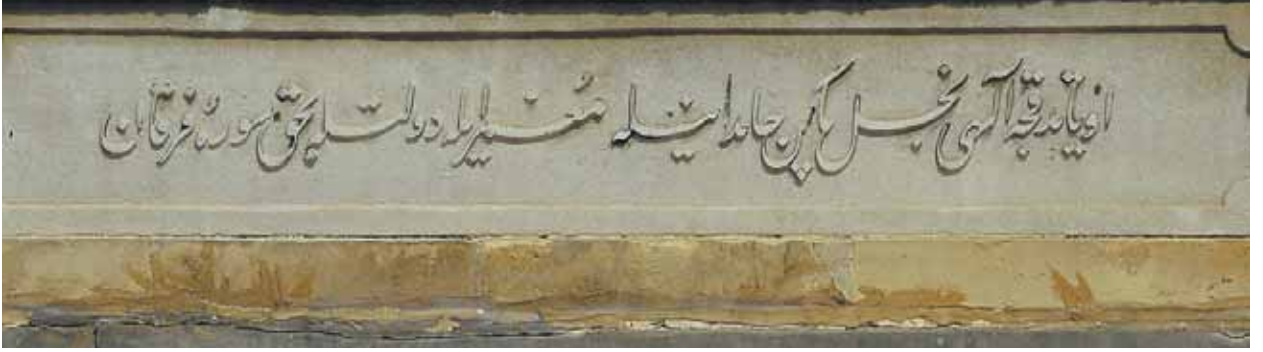
Fil nefse galip gelen büyüklenmenin, deve kendisinden korkulduğu zaman kinnin, güzel davranıldığında şevk ve muhabbetin, yük taşıtıldığı veya binildiği zaman da tam bir teslimiyetin, zürafa yemenin, içmenin, giyinmenin, dolaşmanın ve tembelliğin, öküz görüşünü dayatmanın, kimseye teslim olmamanın ve aynı şekilde çok yemenin, koyun deve ve at, âl-i himmet, izzet ve maksada varmanın sıfatıdır. Katır özür ve yalanın, eşek cinsel şehvetin (şehvete düşkün nefsin), aslan bir topluluğa hükmetmenin, kaplan kibrin, çıta hırsın, ayı ve siyah köpek öfkenin, benekli köpek ve maymun kötülüğün ve aceleciliğin, siyah ve benekli olmayan köpek cimriliğin, her şeyi mübah görmeyenin ve dil ile eziyet etmenin sı-

fatıdır. Ancak av köpekleri, kuşlardan şahinde olduğu gibi güzel sıfatı ifade eder. Sırtlan gömülü olan şeyleri ve leşleri haram helâl ayırımı yapmadan yemenin, domuz reddetme, başına buyruk davranma ve inkârın, kurt hased ve yaratıklara zararı düşünmenin, ceylan bir şeyden ürktüğünde nefsin, tilki kurnazlık, sahtekârlık, riya, kibir (süm'a) ve hilenin, çakal tembelliğin ve işsiz güçsüz doluşmanın, kedi tamah, yaltaklanma, nifak ve nankörlüğün, kirpi ve kaplumbağa, bâtinî olarak aldatmanın, zahiren ise şerrin sıfatıdır. Tavşan gaffetin, yılan düşmanlığın, akrep dil ile eziyetin, karınca hırsın, fare ve gelincik pintilik ve korkaklığın, köstebek cevr ve zülüm ile yeryüzünü harabetmeye çalışmanın, keler (kertenkele) ve arap tavşanı cimriliğin, bukalemun yalancılığın ve hareketlerinde tamamen göz boyamanın, gübre böceği cinsel organıyla oynamanın ve necâsetten sakınmamanın, bit tahta kurusu ve kene hasedin, kurtçuk aldanmanın sıfatıdır. Ayrıca denizdeki canlılar ve karadaki haşerat (böcek) ister pişirilerek isterse pişirilmeden yensin maddî ve manevî rızka işaretir.

Kuşlardan tanınmayanlar genel manasıyla meleklerin ve ruhların sıfatıdır. Horoz, güvercin, tavus kuşu, papağan, bülbül ve benzerleri insanî ruhun sıfatıdır. Eğer güvercinler birden fazla olursa meleklerin sıfatıdır Şahin ve benzerleri, ârifin ruhunun, serçe şiir ve benzeri şeylerin, bildircin bir şeyden ürktüğünde nefsin niteliğidir. Pençesi bulunanlar ve bunların dışındaki leş yiyiciler, her şeyi mübah görmenin sıfatıdır. Tavuk, su kuşları ve kaz ilmî ve hayırlı havâtırın (düşüncenin), kırmızı büyük eşek arısı şeytanî havâtırın, arı nefs-i tayyibenin, ipek böceği ve kara sinek insanlara asalak olmanın, kelebek bir şeye hırslı olmanın ve akibeti gözetmemenin, yarasa inâdın ve gerçeği görmemenin sıfatıdır.

Toprak unsurun bulunduğu kişiye, toprak, kara parçaları, dağlar, çöller, evler ve tepeler latif halde görünür. Evlerden Mekke ve Medine'yi Allah mübarek kılmıştır. Oraya yönelmek Allah'a yönelmektir. Mescid-i Aksâ'ya yönelmek ise nefsin ıslahında gayrete işaret eder. Bunlar da kalbin sıfatlarıdır. Aynı şekilde (nefsi) ıslahta tuz görmek böyledir. Dağ ve ister dolu isterse boş olsun derin olmayan kuyu ve içinde yürüdüğü bir kısmı harap karanlık dar sokaklar görmek böyledir. Kuyu derin ise varlık kuyusudur. Kandillerin önceki makâmın sırrı olması gibi yukarıda zikredilen mescitlerin dışındakiler ve sütunlar üzerinde yüksek kubbeler (büyük camiler), bu makâmın sırrıdır. Her bir makamda ve makamların rütbelerinde görülenler bu şekilde yorumlanmalıdır. Dolayısıyla mescitler ve sütunlar üzerinde yükselen kubbeler hangi makamda ve mertebede görülürse o makâmın sırrıdır. Sütunsuz bir kubbe görülürse o da insanî varlıktır.

Elbisenin temizliği ve pâklığı kalp ve nefs hâlinin temizliğine işaretir. Elbisenin eteğinin uzunluğu, dinin emrettiği hükümleri sağlam yapmasına işaretir. Eğer sâlik, elbiselerden birisinin kesildiğini, yırtıldığını ve yandığını görürse tedirginlik (endişe, tasa kaygı), hâlin vucûdunun fesâdı (varlığının bozulmasına) içine düştüğü bir musibet ve şehvete dalmaktan ve imkansıza tabi olmasından kaynaklanan bir sapmaya delâlet eder. Aynı şekilde takunya hariç terlik, sermûze ve bu ikisine benzeyenler bağı koştugu zaman aynı manadadır (elbisenin yırtılmasındaki gibi kötü hallere işaretir). Bunları (terlik ve sermûze) kestirmek veya giymek zinaya işaretir; ve ayrıca karanlık bir evde zinet eşyalarını veya baş-

Külliye içerisindeki
Kütüphanenin
Kitablarından bir
örnek

kasının evinin kapısından onun izni olmaksızın girdiğini görse aynı şekilde zinaya işarettir. Eğer evine girdiği kimseyi çıplak olarak görürse ve o kişi de mustakim birisiyse zahiren ve batınen tecerrüdünde işarettir. Müstakim biri değilse îmanını eksiltecek şeylerden sakınmadığı anlamına gelir. Fes, sarık, mendil (eşarp), taylasân (şal, sarık), ve başla ilgili her şey zahirî veya batınî olarak elde edilen ilimdir. Cübbe, ferâce, gömlek, bu ilmin bulunduğu delilidir. Kürk tarikate işarettir. Eğer kadınların elbiselerini giydiğini görürse, ibadet ve mücâhedeindeki gevşekliğine delâlet eder. Kadınların fiillerini yaptığını görmesi de böyledir.

Şâyet savaş aletleri kuşanırsa nefsiyle mücahedeleye hazırlandığına işarettir. Ve yay ve benzeri savaş malzemelerinin de yanında olması güçlü olduğunu gösterir. Ok atma senden veya senin için haberlerdir. Yine senin attığın veya sana atılan küçük taşlar böyledir. Taş ne kadar büyükse gelen haberin ağırlığı da o kadardır. Yine kılıç doğrudur. Mızrak ise cinsel ilişkiye (cimâ') işarettir. Eğer insan veya hayvandan birisiyle cinsel ilişkiye girmişse boşalmadığı sürece insan veya hayvandan kendisine gelecek hayra işarettir. Ayrıca paralardan gümüş mutlak temizliğe (safâ), altın sikke ihlâsa (işarettir). Sikke halinde değilse sıkıntıya işarettir (sıkıntıyı gösterir). Bunların dışındaki madenlerde böyledir. Yine değerli taşların tamamı maârif ve ledünnî ilimlerdir. İnci ise resmî ilimlerdir (ulûm-ı resmiyye). Dizilmiş olması veya olmaması aynıdır.

Beden için olan maddî besinler, kalb için manevi gıdalar gibidir. Bu gıdalar içinde en özeli ekmektir. Eğer içi tatlı ile doldurulursa ilmî meselelere ve ledünnî maâriife işarettir. Pişmiş ve kızarmış et böyledir. Pişmemiş koyun eti insanî yönün ortaya çıkması ve gıybetin zuhurudur. Eğer besiliyse insanî yönün ortaya çıkması ve gıybetin azlığına işarettir. Hayvanî yağlar da aynı kategoridedir. Erimiş iç yağı hariçtir. Bunların dışındakiler sıkıntıya delâlet eder. Erimiş iç yağ özellikle balla tatlandırılırsa Kur'anî lezzettir. İnek ve deve eti ağır bir gıybettir. Tirit, buğday ve pirinç yemeklerin en hasıdır. Tatlıların en hası ise şeker ve balla pişirilenlerdir. İçeceklerin en hası da bunlardır. Süt fitrattaki aslî imâna ve ilme işarettir. İçki ise, eğer bidâyette içtiğini görürse cezbeye, nihâyette içtiğini görürse yüce hallere ve ilahî maâriife işarettir. Bal da böyledir.

Meyveler de kalp için aynı şekilde takviyedir. Meyvelerden üzüm, hurma, elma, nar ve yeşil karpuz diğerlerine göre daha özeldir. Bunlar bidâyette kalp için tak-

viyedir, nihâyette ise marifetle ilgili mertebeler üzerinde yükselmeye işaretler. Yine fıstık, badem ve ceviz içi de böyledir. Eğer bunlar kabuk içinde iseler ulûm-ı resmiyyeye delâlet ederler. Bunların yağı, mârifetlerdeki esrâra işaretler. Ve aynı cinsten olup zikredilenlerin dışındakiler de aynı şekilde takviyedir. Kavun kesbî ilimdir. Yine bahçeler, eğer ağaçları elma, nar, incir ve benzeri meyvelerle dolu ise (sâlikin) ma'mûr kalbinin bostanına işaretler. Meyveler olmuş ve yere düşmüş iseler yine aynı anlamı taşırlar. Ağaçlar çiçekli ise, bulunduğu işin başlangıcında olduğuna işaretler. Meyvesiz ise ihmalkarlığa ve tabiatına dönüşüne işaretler. Gül, çiçekler ve kokulu bitkiler maksûdun yakınlığını gösterir. Gül suyu ve gül yağı, ceviz yağı ve benzer yağlara dahildir. Tarlaların yeşilliği imâna ve ihsanla amel etmeye işaretler. Olgunlaştıktan sonra tarlaların mahsulü vucûda (varlığa) işaretler. Tüm tahılların unu da böyledir. Buğday ve tahıllar, amel-i salihin meyvesidir. Arpa ise mârifete delâlettir.

Diğer taraftan Şeytan, yukarıda zikredilen her şeye müdahil olabilir ve onun renklerde, oluşlarda, tavırlarda ve suretlerdeki değişikliklerde kendisiyle tanındığı alâmetleri vardır. Bütün hayvan ve insanların hallerinin tümü böyledir. Her türlü bid'at ehlinin ortaya çıkışında şeytanın dahli vardır. Aynı şekilde insanlardaki kusurların ortaya çıkmasında da şeytanın dahli vardır. Bu kusurlar şunlardır: Kör olmak, tek gözlü olmak, ames, şaşılık ve diğerleri, topallık, çolak olmak, felçlilik ve bazı uzuvların noksanlığı ve derinin lekeli olması, cüzzam, uyuz, kızamık lekesi, çiçek bozuğu gibi noksanlıklar. Şeytan, erkek ve kız çocuğu, kadın ve erkek fahişeler, hizmetçiler, dilenciler, casuslar, yoldan çıkmışlar, göz boyayan, ip üzerinde yürüyen, maskaralık eden ve hayali şeyleri canlandırdığını söyleyen sapkın kişiler suretinde ortaya çıkar.”

İnsanların gördükleri olayların (hâdise) tarikatte şeriat ilmiyle birlikte amelinin neticesi olduğunu söyleyen Hüdâyî, sâliklerin yaşadıkları söz konusu hâdiselelerin, enfüsî/kişisel olduğuna, kendilerinden ve havâstan başka kimsenin onlarla ilgili tabirleri bilemeyeceğine dikkati çekmiştir.¹⁹

Ayrıca nefis makâmında Hak sâlike, marifetini ve nefsinin nurlarından bazı türlerinin keşfini ihsân eder. Bu keşifler, onun bu makâmındaki yükselişinin işaretidir. Ancak sâlikin belirtilen nurları uzaklaştırması, onlara iltifat etmemesi ve bu nurlarda kalmaması gerekir. Bununla birlikte Hüdâyî'ye göre nefis makâmında, söz konusu keşif ve nurların, mahiyetlerini ayırt etmek; başka bir deyişle bunların hangilerinin, hayalî, şeytanî, nefsanî ve rahmanî olduklarını anlamak oldukça zordur.²⁰ Bu zorluğun aşılabilmesi için bir üst mâkama, rûh makâmına yükselmek gerekir.²¹ Diğer taraftan sufîmiz, tasavvuf yoluna giren ve vuslata ulaşmak isteyen sâlikin şu hususları mutlak olarak yerine getirmesi gerektiğini belirtmiştir:

1. Masivâyı tamamen terkederek Allah Ta'âlâ'yı sıdk ve ihlasla talep etmelidir.
2. Zâhiren ve bâtinen şeriate tam manasıyla uyan kamîl bir mürşide kayıtsız şartsız teslim olmalıdır. Bu sayede şeyhi onu varlığından soyutlayacak, ağyarın etkisinden ve hüdûsun kirinden temizleyecektir.
3. Hakk'ın rızasını umarak, samimî bir niyetle Allah'a tevbe etmeli ve pişmanlık (nedim), vazgeçme (iklâ') ve kararlılık (azim) şartlarını yerine getirerek tev-

besinde sebat etmeli, söz, fiil ve irâdesiyle de mâlâyanîyi terketmelidir. Zira lüzumsuz şeyler sâlikin hâli açısından günahdır; ve günahlarda onu Allah'a ulaşmaktan alıkoyar. Yine az veya çok, büyük veya küçük her türlü söz, fiil ve davranışlarında nefsini sürekli teftiş edip, kontrol altında tutarak (muhâsebe) tevbesine ihtimâm göstermelidir.

4. İnsanlardan uzak, Hak ile yakın olmaya ihtimam göstererek halvet ve uzleti tercih etmelidir. Ancak bunu keşf ve kerâmet sahibi olmak için değil, nûr-ı kâdîmin zuhûru için yapmalıdır.

5. Tevekkül sahibi olmalıdır. Bu hasleti de Hakk'a güvenerek insanlara bel bağlamamak, uzlet ve tefrîd yoluyla halktan uzaklaşmak suretiyle elde edebilir. Ancak kendisine sülûkunda yardım edecek kâmil bir şeyh, aynı yolda giden bir dost veya dinî öğütlerde bulunan sadık ve candan bir arkadaşıyla birlikte bulunabilir.

6. Az yemeli (killet-i taâm) ve az konuşmalıdır (killet-i kelâm). Böylece haram ve şüpheli şeylerden sakındığı gibi, sükût sayesinde gyıbet, yalan, nemime gibi günahlara düşmekten de kurtulur.

7. Sâlik kendisine ilahî bir lütuf olarak verilen vâkıâları, şeyhinden başkasına söylememelidir. Aksi halde bu durum sülûkundaki terakkîsine mani olabilir. Yine seyrinde yolda kalmaması için gördüğü vâkıâlarla da mağrur olmamalıdır.

8. Allah ile birlikte olmak isteyen sâlik mutlak olarak doğruluk üzere olmalıdır. Bu sayede mukarrebûnun en üst derecesi olan sâdiklar mertebesine ulaşır. Mürîdin sıdk ve ihlâslı olup olmadığı da şerîate uyması ve insanlardan nazarını kesmesi ile anlaşılır. Bunu gerçekleştirebilmek için sâlikin sürekli murâkabe hâlinde olması ve her dâim huzurda bulunduğunu unutmaması gerekir.

Hüdâyî'ye göre mürîdin, söz konusu şartlara ve adâba devam ettiği sürece kapıların kendisi için açılması, melekût alemine girmesi ve ilahî hitapla karşılaşması umulur. Sonra Allah evliyâsına bildirdiği şeyleri ona da bildirir; ahibbâ ve asfiyâ kullarına ihsan ettiği maârif ve mükâşefelerden, zât ve sıfât tecellîlerinden oluşan müşahedâtın lezzetlerinden ve kendisine yönelmeye devam edenlere ihsân ettiği diğer şeylerden ona da bahşeder.²² Öyle ki bütün bunlar sâlikin derecelerini ilmen, aynen, zevken ve vecden her iki alemde yükseltir. Elde ettiği vecd ve zevkin kokusu, ibârelerin terkiplerini çözmek ve mecazlı ifadelerle meşgul olmakla alınmaz. Çünkü bu dereceler, beden ve kalb ile yapılan amelin ve şânı yüce ve ihsanı kesintisiz olan Cenâb-ı Rabb'e tamamen teveccühün sonucudur.²³

Tabîat Mertebesi

Hüdâyî *Vâkıât* adlı eserinde nefis mertebesinden önce zikrettiği ve yemek, içmek ve cinsel münâsebetten ibâret olduğunu söylediği bu derecenin mübtedîlere ait olduğuna işaret etmiştir. Tâlibler için en güç mertebelerden sayılan söz konusu makâmın aşılması için mu'tedil bir riyâzetle şerî emirlere riâyet etmek yeterlidir. Sufîmizin burada üzerinde durduğu en önemli husus, riyâzette ifrattan sa-

kınılmasıdır. Zira tasavvuf yoluna girmiş olmanın verdiği heyecanla tâlib, makâmı bir solukta aşmak isteyerek sıkı bir riyâzete kalkışabilir. Bu durum zamanla onda bıkkınlığa sebep olabileceği gibi seyr u sülûktan da alıkoyabilir. Ancak tabîatının her istediğini de yerine getirilmemelidir. Bu hususa Hüdâyî şu sözleriyle dikkat çekmiştir: “Tabîatın bir taâm istese, ol taâmı bir fakire yedir, ondan sonra bir daha yine fakîre verirsin endişesi ile istemese gerektir.”

Dolayısıyla sâlik, yeme, içme ve cinsel arzularını şerîat ölçüsüne vurur, mutabık olmayanları terkeder, uygun olanlarda ise itidal ölçüsünde istifade eder. Böylece tabîatını arzu ve şehvetlerinden men ederek ona hakim olmaya çalışır.²⁴

Rûh Mertebesi

Sufiler ilahî sevginin (mahabbetullah) merkezi olarak kabul ettikleri rûhun, gayr-ı maddî, bedenden müstakil ve ayrı, beden yok olmasıyla yok olmayan latîf bir varlık olduğu hususunda hem fikirdirler. Buna göre rûhun bedenden ayrı oluşu, mücerretliği ve soyut âleme ait olması nedeniyledir. Varlığını koruyup sürdürmesi açısından bedene muhtaç olmayıp kendi özüyle var olabilirken, kendi mükemmelliğini ortaya koyma yönünden ise ona muhtaçtır. Çünkü beden, rûhun kemâlatının mazharı ve şahâdet âlemindeki yetilerinin belirme yeridir. Dolayısıyla ondan ayrılmaz; aksine onda yayılır (*sereyân*); ancak bu yayılma, hulûl ve ittihat şeklindeki bir yayılma değil, Mutlak Varlığın bütün varlıklarda yayılması gibi bir yayılmadır.²⁵

Rûh, mülk âleminde melekût âlemine yükseldiğinde sâlik, nefsinin kötü ahlakları arındırır; kalbini hakîki faziletle süsleyerek bütünüyle Rabb’ine yönelir. Vakitlerini ibâdetlere hasrederek değersiz şeylere iltifat etmekten kendisini alı koyar. Böylece rûhu ile irtibat kuran sâlik, nefsinin cehâletinden kurtularak “marifetullâh” a yönelmiş ve aşk-ı ilahî ile birtakım keşf ve vakîlâra ulaşmaya başlamıştır.²⁶

Öte yandan sufiler, ruhlar âleminin, kendisinden sonraki âleme ilahî tecellînin ulaşmasında bir vasıta olduğuna dikkat çekmişlerdir. Aslında her mertebeye, bir önceki ve sonraki mertebeye benzeme açısından iki özelliği sahiptir. Böylelikle her bir mertebeye ilahî tecellîyi kendisinin üstündeki mertebeden alır ve bir sonraki mertebeye ulaştırır. Böyle bir vasıtanın bulunmadığı düşünülürken mertebeler arasında ilişkinin olması; örneğin mürekkep olan cisimler ile soyut ruhlar arasında irtibatın kurulması imkânsızdır.²⁷

Sır Mertebesi

Mutasavvıflar tarafından müşâhedenin mahalli olarak kabul edilen sır, kalbe atılmış latîf ve nurânî bir şeydir. Rûh ilahî sevginin, kalp yakînî bilgini merkezi olduğu gibi sır da Vücûd-ı Hakk’ın müşâhede merkezidir. Müşâhede, Hakk’ı perdeleyen örtülerin tamamen ortadan kalkması, hakikat denizinde tam anla-

mıyla boğulmak ve tevhîdin izleriyle zevken mütelezziz olmaktır. Bazen yoğun bir eğitim döneminden sonra elde edilen yahut doğuştan gelen bir istidat ile sahip olunan ve olağanüstü bir cezbe anında gönülde bir ışık gibi parlayan bu manevî müşâhede ve sıra dışı sezgi, herkesin ulaşabileceği bir tecrübe değildir. Diğer bir ifadeyle “Vücûd”un hakîkatine ulaşmanın tek yolu olan böyle bir işrâk, kolaylıkla elde edilemez.²⁸

Sâlik rûh mertebesinde marifetullâhı elde ettikten sonra sırr mertebesine yükselmiş olur. Hüdâyî’ye göre bu makâmın gereği, mâsivâdan bütünüyle ilgi ve bağı kopararak Hak’tan gayrisine mahabbet beslememektir. Bu makâm, mahv, fenâ, tecellî ve vuslat makâmıdır. Kemâle ulaşan sâlik, artık mücâhedesinden lezzet duymaya başlar.

Sufîmiz söz konusu dört mertebenin her birini, temsilî renklerle tabir etmiştir. Mesela, tabiatta renk, siyahtır ve siyah renk toprak alâmetidir. Nefiste renk, kırmızıdır ki, bu da havayı temsil eder. Rûhta renk, sarıdır ve ateşin temsilidir. Sırr ise balgam rengidir ve suyun alâmetidir. Böylece anâsır-ı erba’a tamamlanmış olur.

Manevî yolculuğu boyunca tabiat, nefis, rûh ve sırr mertebelerini kat eden sâlikin kendi vücûdu zâil olup Vâcib’in Vücûd’u kalır. Kendi nefsi de dahil bütün mümkinât yok olur ki, vahdet-i vücûdun manası da budur. Ancak Vâcib mümkün, mümkün de Vâcib olamayacağından buradaki vahdet, ittihad demek değildir. Bu hususun karıştırılmamasına dikkat çeken Hüdâyî muhatabına şu soruya sormaktadır; Eğer sâlikin vücudu ile Hakk’ın Vücûd’u müttahid olsaydı sâlik O’nun cemâlini görmeye nasıl güç yetirebilirdi?²⁹

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Hüdâyî’nin her hangi bir kaynak belirtmeksizin Kudsî’nin *Tuhfe*’sinden neredeyse alıntı denebilecek şekilde yararlanarak yazdığı *Merâtibü’s-Sülûk* adlı eserindeki bilgilerin kendisine ait olmadığı ortadadır. Bu durumda iki ihtimal karşımıza çıkmaktadır: Ya risâle, müstensihler tarafından sehven Hüdâyî’ye atfedilmiştir ki, bu hususta her hangi bir ipucuna sahip değiliz; veya Hüdâyî, Abdüllatif Kudsî’nin ondan fazla nüshası bulunan söz konusu eserinin sadece ilk bölümünü oluşturan kısmını muhtasar bir şekilde kaleme almış olmalıdır.³⁰

DİPNOTLAR

¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2001, s. 311-312; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1995, s. 209-211; Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1994, s. 193.

² Örneğin bk. İsmail Hakkı Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh*, İstanbul 1294, c. I, s. 292-293; İsmail Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, İstanbul 1286, s. 52-53.

³ Zeyniye tarikatıyla ilgili geniş bilgi için bk. Reşat Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, İstanbul 2003.

⁴ 786/1384 yılında Kudüs'te doğan Abdüllatif Kudsi ana tarikatlardan Sühreverdiyye'nin kolu olan Zeyniye tarikatının kurucusu Zeynüddin Hâfi'nin önde gelen halifelerinden ve Zeyniye kültürünü Anadolu-Bursa'ya taşıyan sufilere aittir. 856/1452 yılında Bursa'da vefat etmiş ve Emir Sultan civârında daha sonra kendi adını taşıyan mahalleye defnolunmuştur. Türbesi günümüzde varlığını korumaktadır. Abdüllatif Kudsi'nin hayatı ve görüşleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Mustafa Kara, "Abdüllatif el-Kudsi", *DİA*, c. I, s. 257-258; a.g.mf, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa 2001, s. 243-266; Abdurrezzak Tek, *Osmanlılar'da Zeyniye Kültürü ve Abdüllatif Kudsi'nin Tasavvufî Görüşleri*, UÜSBE, Doktora Tezi, Bursa 2005.

⁵ Aziz Mahmud Hüdâyî, *Merâtibü's-Sülûk*, Hacı Selimağa Ktp., nr. 274, vr. 1b-3b; Abdüllatif Kudsi, *Tuhfetü'l-Vâhibi'l-Mevâhib*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 4495, vr. 19b, 50b, 62a.

⁶ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 1b-2a; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 2b-3b; Zeynüddin Hâfi, *el-Vasâyâ'l-Kudsiyye*, Süleymaniye Ktp., Murad Buharî, nr. 210, vr. 4b.

⁷ Hüdâyî nefis mertebesini anlatırken ayrıca tevbe, zikir, fenâ gibi bazı tasavvufî kavramlara da vurgu yapmıştır. Söz konusu kavramlara biz de nefis mertebesi içinde yer verdik.

⁸ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 3a. Kudsi, *Tuhfe*, vr. 9a-10b; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazâlî, *İhyâ u Ulûmiddîn*, Beyrut -Tarihsiz, c.III, s. 3-6. Cîli, nefsin madde âlemine iniş nedenini, Hz. Adem'in cennetten inışı kıssasına dayandırmaktadır. Buna göre, cennette "habbe" yemek, Hz. Adem'in nefsinde yasaklandığı hâlde, o bu yasağa uymamış ve onu yemiştir. Yasağa uymamasın bir sonucu olarak da, cennetten zulmet âlemine inmiştir. bk., Abdülkerim Cîli, *el-İnsânü'l-kâmil*, Kahire 1970, c. II, s. 317-318. Ayrıca bk. Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risâle*, (thk., Abdülhalim Mahmud-Mahmud b. eş-Şerîf), Kahire 1972, c. I, s. 305-307; Ebû Ali Cüllâbi Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb: Hakikat Bilgisi* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, s. 309.

⁹ Sufiler nefsin tekrar geri dönüş serüvenine "nefsin miracı" adını vermişlerdir. Mesela nefisleri, Hüdâüdün rehberliğinde bir yolculuğa çıkan kuşlar şeklinde tasvir eden Feridüddin Attâr, *Man-tku't-Tayr* isimli eserinde benzer şekilde bu manaya işaret etmiştir. Yine İbnü'l-Arabî, nefsin/rûhun miracını, *Fütühât*'ın ikinci cildinde (s. 356) "Kimyâ-i Saâdet" başlığı altında güzel bir şekilde tasvir etmiştir.

¹⁰ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 3a-3b; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 9b.

¹¹ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 2a-b; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 4a-5a.

¹² Ebu'l-Alâ Afîff'nin sufi ve felsefecilerin nefsin mahiyeti hakkındaki teorileri ile ilgili değerlendirilmesi için bkz., *İslam'da Manevî Hayat*, s. 118; 125; 131-135.

¹³ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 3b-4a; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 9b, 13b-19b.

¹⁴ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 2b; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 6a-7a.

¹⁵ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 4b; 8b-9a; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 13b, 23b; Hâfi, *el-Vasâyâ'l-Kudsiyye*, vr. 16b. Hüdâyî zikrin alev ve nurlarının ortaya çıkışını şöyle tasvir etmektedir: Zikir, murakabe ve diğer amel-i salihle devam etmekle envâr (nurlar) ortaya çıkar ve gittikçe artar. İlk ortaya çıkan, çeşitli odunlarla tutuşturulan alevli ateş şeklindeki zikrin nâridir (ateşidir) ve kötü sıfatları varlıktan temizler. Yahut odunsuz alev şeklindedir. Ateşin ardından zuhur eden zikrin nuru ise, güzel sıfatlarla uyuşmayan vasıfları tasfiye ederek iyi hasletlerin kalmasını sağlar. Yahut alevsiz kordur; bu durum öfkenin kuvvetine işarettir. Veya çöllerde, dağlarda, sahillerde ve tepelerde bulunan ağaçlar, ekinler, evler, hayvanlar ve cansız varlıklarda tutuşmuş bir ateştir. Bütün bunlar, kötü hasletlerden geriye kalanların yok olduğunu gösterir. Bu da, ateş unsurunun latif hale gelmesidir. Veya lambadır. Bu durumda kalbin ve ruhun sıfatıdır ve bazen şeyhin sıfatı da olabilir. Veya birden fazla lambadır. Bu ise, kalbin nurunun kuvvetidir. Veya herhangi mekan veya zamanda olmayan ve aslı hâlde yanan bir kandildir. Bu durumda şeyhin gerçekleştirdiği bu makâmın sırrıdır. Veya

kandillerdir. Bu durumda kalbin aşamalarından nurlanmış ve temizlenmiş bir aşama olur. Veya yanan bir mumdur. Bu durumda makbul tam bir ameldir veya aynı şekilde kalbin aşamalarından bir aşamadır ki, gaybden geleni karşısında bulunanın üzerine nakşetme özelliği taşır. Veya ister halvette isterse başka yerde olsun ateş suretinde nurdur. Bu durumda zikrin nuru kalpte iyice yerleşmiştir. Diğerleri de böyledir.

¹⁶ Ayrıca Hüdâyî seyr u sülûk açısından muhib (Hakk'ı seven) ve mahbûb (Hak tarafından sevilen) arasındaki farka işaret ederek her iki sınıf için fenânın nasıl gerçekleştiğini şöyle açıklamıştır: Muhib, nefsinin sıfatlarında seyre başlar ve ne ilahî sıfatlarda ne de Zât'ta marifetini tam manasıyla gerçekleştiremez. Çünkü o keşfinden sonra fenâ makâmına hapsolmuş; ve istidadının azlığı sebebiyle fenâ'ü'l-fenâda kalıp bekâü'l-bekâyâ ulaşamadığı için de heybet ve ünsten kurtulamamıştır. Mahbûb ise, daha işin başında iken, sadrı ve kalbinin genişliği, himmetinin yüceliği ve basîretinin keskinliğinden dolayı muhib için olan her şeye bir defada ulaşır. Zira mahbûbîn makâmı, Hakk'ın cezvelerinden bir cezbe ile elde edilen bir sırdır. Buna rağmen eğer mahbûb, hâla sıfatlarda seyrediyorsa bu, onun tecrîd bağından kurtulamamasından kaynaklanmaktadır. *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 7b-8a; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 21b-22b.

¹⁷ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 3b-4a; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 10a-11b.

¹⁸ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 4a-12a; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 15a-31a; Hâfi, *el-Vasâya'l-Kudsiyye*, vr. 38b vd (14. Vasiyetin sonuna kadar.)

¹⁹ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 12a; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 31a.

²⁰ Hüdâyî bu zorluğu şöyle açıklamaktadır: "Çünkü envâr ruhlar ve sırlarla ilgilidir. Zira bu nurlar, bazı zamanlar ortaya çıkan ve bazı anlarda da gizli kalan nefsin nurlarının renklerinden kaynaklanmaktadır. Envârın nurunun nuru/yani Allah'ın nuru ise, bu nurların ortaya çıktığı varlıklardan, ay ve güneşte görünen nurlardan ve insan zihnine gelen diğer şeylerden münezzehtir. Yine nurânî veya hayalî yahut da misalî surette zuhûr etmekten mukaddestir. O zâtı için zâtında, zâtıyla tecellî eder (tecellâ bi-zâtihî fi-zâtihî li-zâtihî); ve isim ve sıfatlarının görüntüleriyle (me-zâhir) zuhûr eder." *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 4a-b; ayrıca bk. Kudsi, *Tuhfe*, vr. 11b-12a.

²¹ Abdüllatif Kudsi, nefs makamından sonra sırasıyla ruh, kalp ve sır makâmlarını da açıklarken Hüdâyî, söz konusu mertebelere yer vermeden risâlesini bitirmiştir.

²² Hüdâyî'ye göre tecellîlerin görüntüsündeki farklılık, elementlerin etkisinin azlığı ve rûhî saflığın durumuna göre değişir. Yine envâr ve ervâhtan hâsıl olan tecellîler, beden gözleriyle değil kalp aynası temizlenip cilalandıktan sonra, kalp gözüyle görülebilir. Bunun için de latîf bir gaybet hâli ve hafif bir uyku gerekir. Çünkü bu keşifler gaybîdir ve uyku âlemi de gayb/berzah âleminendir. Sufimiz mertebe açısından da tecellîleri kısımlara ayırmıştır. Bu taksime göre, ilk mertebede bulunan ârifin, sıfatları müşâhede etmesi ve sıfatlarda zahîrî ve batînî olarak vecd ve müşâhede ile seyre başlamasına sıfatların tecellîsi (tecellî-i sıfât) denir. Bu mertebeyi sâlik, varlığının bakiyesi için gerekli olan üns ve heybetin galebesinden elde etmiştir. İkinci mertebe ise ârifin, varlığının kalanını yanıp yok olması ve telvînattan kurtulmasından dolayı zât tecellîsi (tecellî-i zât) olarak adlandırılmıştır. Zât ve sıfat tecellîleri müşâhede ehlinin makâmı iken, fiil tecellîleri (tecellî-i ef'âl) mahcûbînin makamıdır. *Merâtibü's-Sülûk*, vr.7a-b ; ayrıca bkz., Kudsi, *Tuhfe*, vr. 20b-21a, 38a.

²³ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 2a-3a; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 7b-8a; ayrıca bk., Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, İstanbul ts., s. 206-210.

²⁴ Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, s. 216-217.

²⁵ bk. Kuşeyrî, *er-Risâle*, c. I, s. 308; Kelebâzî, *et-Ta'arruf*, (thk. Ahmed Şemseddîn), Beyrut 1993, s. 73-75; Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 389-394; Sühreverdî, Abdulkâhir b. Abdullah, *Avârifü'l-Ma'ârif*, Beyrut 1966, s. 443-454; Gazzalî, *İhyâ*, c. III, s. 3-6.

²⁶ Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî*, s. 219.

²⁷ Konuya benzer bir açıdan bakan Konevî ruhları, hayvanî rûh ve insanî rûh olmak üzere ikiye ayırmış ve hayvanî rûhun, insanî rûh ile beden arasında bir berzah olduğunu söylemiştir. bk., Sadreddin Konevî, *Şerhu'l-Erbaine Hadis: Kırk Hadis Şerhi*, (trc. E. Demirli), İstanbul 2002, s. 164.

²⁸ bk. Kuşeyrî, *er-Risâle*, c. I, s. 309-310; Sühreverdî, *Avârifü'l-Ma'ârif*, s. 454.

²⁹ Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî*, s. 219-220.

³⁰ Tabîî burada "Neden tamamını değil de sadece ilk bölümü özetlemekle yetinmiştir?" şeklindeki soruya kesin cevap bulmak şimdilik zor gözükmektedir.